सं. १२१ ग-१
तिथिचन्द्रिका
१२ पत्राणि
ज्योतिष
(भानुमति)
सं. २८०

ब्र. जीवनरामस्यात्मारामस्येदं

अथ तिथिचन्द्रिकातिथिनिर्णयः प्रारम्भः

५=६=२००१

नं. १२१

पत्र १५

ॐ श्रीगणेशाय नमः सरस्वत्यै नमो नित्यं गणेशं नन्दनं ततः ॥ भवान्यै ।
१ च भवायेति लिख्यते तिथिचन्द्रिका ॥ १ ॥ सिद्ध्ययेनेकफलस्योपादिष्टानामे
कभक्तादीनामंगभूता स्मृतिष्विभुसाधारणोक्तिनिर्णयः प्रस्तूयते ॥ तत्र
नैकभक्तलक्षणं ॥ दिनार्द्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत् ॥ एकभक्तमि
ति प्रोक्तं भक्तं तस्मात् दिवैव हि ॥ तत्र मध्याह्नव्यापिन्यां कर्तव्यं ॥ तथा च ॥
मध्याह्नव्यापिनी या स्यादेकभक्ते सदा तिथिः ॥ प्रदोषव्यापिनी या तु
तिथिर्नक्तव्रते सदा ॥ अत्र पंचधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयो भागो मध्याह्नः ॥
मुहूर्त्तत्रिक
उक्तं च ॥ मुहूर्त्तत्रिकं प्रातस्तावदेव तु संगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपरा
ह्णोपि तादृशः ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तश्च सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ यदा मध्याह्ना
द्धं एव तिथिः प्रवर्त्तते तदा तस्यामेकभक्तं कार्यं ॥ मध्याह्नव्यापि
नीत्यस्य वचनस्यानर्थक्यप्रसंगात् ॥ किन्तु पूर्वाह्णे स्वल्पमध्याह्नस्पर्शि
न्युत्तरापि मध्याह्नं तमेव तदा द्विविधदर्पैनान्निर्णयः ॥ पदाहन्तो ध्यापनः ॥ ख २
प्यादि

वैदर्प्यत्तत्प्याह्निंसाहरस्त्वविधान्ताप्यिलद्दराणं।।स्वर्व दप्योपिरोहन्येपो हिंस्त्रः
स्यात्सर्वकालिकः।।स्वर्वः स्यात्सामयं दप्योर्हिक्रिः।हिंस्त्रःत्तयः।पुनरुभयत्रापि यदा
नम ध्याह्नव्याप्तिः।।यदा पूर्वदिने पूर्वत्तिथिर्तस्यान्ता दशघटिकोऽन्तर
त्रैकभक्तान्तिथिः परत्तयान्त द्वादश घटिका।।तदा पूर्वैक भक्तान्तिथि
ग्राह्या।।तयेपूर्वाग्निकर्तव्या पूर्णो वैवतप्योतरा।।यदाऽभयत्राप्दिनेसं
पूर्णकर्मव्याप्तिः।यदा पूर्वदिने पूर्वान्तिथिर्दशघाटिकाप्दिनांत्तरे
संपूर्णकालव्याप्तिः।।पूर्वाव्रतान्तिथिरस्टादश घटिकान्तदापवाक्येन
निर्णयोग्राह्यः।।युग्माग्नि कृत भूतानि अनेनतवाक्येनणहिंत्त्रे पूर्वापि
रष्टाद्धौतत्कालव्यापिनीत्रयोदित्व स्यासंपूर्णकर्मकाल स्वेकान्तिविषयः।।अ
थैकस्मिन्दिनेकर्मणोः।तिथिर्भूयसी एकास्मिन्नल्पा न दावि प्रान्तिविन्नसमयेभू
य स्याःसम धर्मत्वमितिन्यायेनभूयसी ग्राह्या।।सोपमेकभक्ताद्विकर्मन्तिथि
पुकर्मकालव्यापिनीउपवासत्तिथिर्व्यापिनीत्तिथिर्व्याप्तिरिक्ता उसोधारणा
न्यायेन कर्तव्यः।।इत्येकभक्ततिथिनिर्णयः।।अथ नक्तव्रतं।।भक्तातिथि

शुप्रदोषव्यापिनी मात्येति प्रागुक्तत्वात्॥ प्रदोषपरिमाणं स्कांदे॥ उ
२ दयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते सायंसंध्या त्रिघटिकास्तमादुप
7 परिमाणमतः॥ त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सति॥ तत्परा रजनी
ज्ञेया तत्र कर्म परित्यजेत्॥ उदयास्तमनाच्चोपरि घटिकात्रयं संध्येति॥
चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत्॥ आहारं मैथुनं निद्रां स्वा
ध्यायं च चतुर्थकं॥ षट्घटिकात्मके प्रदोषे एवं घटिकात्रयं विहाय ततो
नंतरं घटिकात्रये शान्तिकवत्कार्यं॥ नक्षत्रे गणाधिपात्॥ नैव नक्षत्रद
र्शनादूर्ध्वमित्यर्थः॥ मुहूर्तोनादिनं सर्वदा नक्तभोजित्वेन यातीति विषयं॥ दे
वलः॥ नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थो यतिरस्त्विति बुधैः॥ यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य
रात्रौ निषिध्यते॥ सौरनक्तविषयं॥ आनंतनेयद्विगुणां छायां यदा संतिष्ठ
ते रविः सौरनक्तं विजानीयात् नक्तं निशिभोजनं॥ तत्सौरव्रतिनामेव
नान्येषां॥ तथा च भविष्ये॥ यस्तु दिवौ सुरभक्तपापां भानुं संपूज्य भक्त्या
नक्तं करोति पुरुषः स याति अमरलोकतां॥ अर्केन्दुपार्वतीनां रात्रौ वत्तई

स्वष्टमीदिवा एकादश्यमहोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणं त्यजेत् दिनद्वये प्र
दोषव्याप्त्यभावे तयोरह्नाविति निर्णयः स्कांदोक्तं प्रदोषव्यापि
नी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते आत्मनो द्विगुणीछाया मंदो भवति
भास्करः तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशिभोजनं एवं ज्ञात्वा ततो ।
विद्वान् सायाह्ने भोजनक्रियां कुर्वन्नक्तव्रती नक्तफलं भवतीति निश्चि
तं इति नक्तव्रतनिर्णयः अथ प्रतिपदादितिथिनिर्णयः माह यः
यातत्र निगमवाक्यं युग्माग्नियुग्मभूतानि षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्यथ पौर्णिमा प्रतिपत्परा त्वमावास्यया
तिथ्योर्युग्मं महाफलं एतद्व्यस्तं महाघोरं हंति पुण्यं पुराकृतं बौधायन
स्मरणान्न संशये नात्र युग्मानि तत्र वाक्ये विधानात् स्मृतिनिंदा । कर्म
भ्रांतिविधानान्नैवास्ति युग्मसंज्ञकेन विधानमशक्यत्वात् नैवाविशे
षात्रवादत्तादुपवासाविषयास्ताश्चमंतः क्वचित् वृत्ति विशेषावच्छेदेन

ति॰ २ विशेष्यविधिंतावादपंक्षे प्रतिपदप्यमावास्येति युग्मेषूक्ता प्रतिपदाममा
वास्याविद्धत्वं पाकरूः प्रतिपत्संमुखा तत्रगाः सृजयंतिये नदात्रीगाविव
र्धंति प्रजागावो महीपतिरितिकल्पतरुः निर्बंधे लिखितामिति तथाच
पंचमीसप्तमीचैवदशमीचत्रयोदशी प्रतिपन्नवमीचैवकर्त्तव्या
सम्मुखीतिथिः पैठीनसि प्रतिपद्द्वितीयास्याद्द्वितीयाप्रतिपद्यपि
पूर्वाणास्मरणात् प्रतिपदोद्वितीयायुक्तत्वं तत्तिलकाशेककावीरव्र
तेविषयं तान्निबन्धनानिसर्वाणिएवविधीयते गोक्रीडायांप्रतिपच्चपू
र्वैव गोभिलः महाष्टमीगोक्रीडापौर्णमासीवटस्यच श्राव
णीफाल्गुनीचैवकुर्यात्विग्रानचांतिमा अग्न्याद्यप्यमातनेदादर्श
नेरत्नावलिदानंतथापूर्व भद्रायांगोकुलीक्रीडादेशोनाशायकल्प
यते गवांक्रीडादितियत्ररात्रौचंद्रदर्शनंदृश्यते श्रादौराज्यपरकृत्प्रतिपत्स ॥ ९ ॥
रसीसृजकंतथा शातातपः मांगल्यमालिकांकुर्यात्प्रतिपत्स्वसमा

हितः नकुर्यद्विरुद्धयासार्द्धमितिशातातपोब्रवीत् द्वितीयाप्रतिप
न्निश्रान्तत्रये सृजयंतिनाः नरा त्रीणिवितशपत्ति प्रजाणावोमहीप
तिरितिबौधायनवचनात् इतिप्रातिपन्निर्णयः अथद्वितीयामा
ह याद्वितीयाप्रतिपद्युक्ताचतथमाद्वितीयाविषयं सर्वाद्वितीया
तृतीयान्वितैवोपोष्या तथाचपैठीनसीः एकादश्यष्टमीषष्ठी
द्वितीयाचचतुर्दशी त्रयोदश्याममावास्या उपोष्यास्युःपरा
न्विताः अन्यपशाय तांद्वितीयान्तपूर्वैव तथा वसंवादितिः कृस्माष्ट
मीवृहत्तल्पा सावित्रीवटपैतृकी कामत्रयोदशीरंभा उपोष्यापूर्व
संयुता अस्यत्वशायता द्वितीया इतिद्वितीयानिर्णयः अथतृती
या तत्र याद्वितीयायोगेरंभा विषयः तथाब्रह्मवैवर्ते रंभाख्यां
वर्जयित्वातुतृतीयांद्विजसत्तम अन्येषुसर्वकार्येषु गणयुक्ताप्र
४ शस्यते तृतीयापितृकर्तव्याद्वितीयायुक्तातथ द्वितीयासह
५ शातातपः करोतिनरो धर्मः सयातिनरकं घोरं कालस्तत्रभयंकरं

ति· द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यो सा वै धन्यमवाप्नोति प्रव
४ दन्ति मनीषिणः इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् द्वितीयायुक्ता तृतीया प्र
4 तिषिध्यते चतुर्थीयुक्ता तु गृह्यते चतुर्थीसहिता या तु सा तृती
या फलप्रदा अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी नारदीये वैशाखशु
क्लपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि युता तथा
रोहिणीबुधयुक्तापि सर्वविघ्नविवर्द्धये भक्त्या कृता मांधात्रा हन्ति दुःख
नायपराकृत गौरीविनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता विनापि रोहिणी
योगे पुण्यं कोटिफलप्रदा गोभिलः वैशाखस्य तृतीयायां सर्वविघ्नक
रीतिथिः हव्यं देवान्नरैर्हन्ति कव्यं च पितरस्तथा इत्यादिवाक्यैः सर्वविघ्न
निरस्ता अत्र स्वान्तः कालव्यापिन्यपि चतुर्थीयुक्तामात्येयमिति एकाद
शी तृतीया च षष्ठी चैव चतुर्दशी सर्वविघ्नापि कर्तव्या परविद्धा स्यात्पुरेह
नि इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् विशेषोत्राव गन्तव्यः इति तृतीयानिर्णयः
अथ चतुर्थीनिर्णयः तृतीयासंयुता या तु सा चतुर्थी फलप्रदा कर्त

व्याप्तिभिर्वत्सगणनाथस्ततो विरोधि गणनाथस्तत्तं नोवयतीति गणेशो
ष्वरः व्रतसंबंधेन तृतीयायुक्तायाश्चतुर्थीविधानात् युग्मवाक्ये वताव्रते
विनायकव्रते विरोधीत्यसंगतं स्यात् तस्माद्विनायकव्रते चतुर्थी
तृतीयायुक्तैवोपोष्या तत्स्पृष्टायामनुस्पृष्टायाः परित्यागपादानात्तन्कुल
स्पृष्टार्थं तृतीयोपेतामान्या अतो गणेशगौरीव्रतं चतुर्थीव्यतिरिक्ता
अन्यदेवतान्तरसंबंधिव्रते चतुर्थीः पंचम्याविद्धा एव मान्याः पंचमीत्युक्ते
वयुग्मवाक्यनिगमात् अत्यस्य एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थि
काः उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः इति चतुर्थीनिर्णयः
अथ पंचमी पंचमी च प्रकर्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदः नात्र षष्ठीनागवि
द्धा कर्तव्या न कदाचन ब्रह्मवैवर्तवचनात् तन्नागपूजाविषयं पंचमीविष
यं तादृशी नैवएकभक्तब्राह्मणभोजनादिविषयं इतरेषु पंचम्यश्च
तुर्थीयुता वा ग्राह्याः निगमवाक्यात् इति पंचमीनिर्णयः अथ षष्ठी एका
दश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमास्यौ चतुर्दशी अमावास्या तृतीया च ताः उपो

ति॰ चं॰ ध्याः परान्विताः इति विस्तृधर्मादिकवचनं परान्त्योरित्ति युग्मवाक्यात्
५ सर्वत्रव्रतेषु सप्तम्यास्तैह क्वात्याना नागाविद्धान्तया षष्ठीसप्तम्यां येतथा
ष्टमीदशम्येकादशीविद्धात्रयोदश्या च चतुर्दशी कामाविद्धो मेवर्जिताःकर्तव्या
ह्यतेनवासराः नागविद्धान्तु या षष्ठी शिवाविद्धा च सप्तमी भूतविद्धा
सिनीवाली न ते ताः स्युव्रतीवरेत् तथा च नागविद्धान्तया षष्ठीसप्त
म्या च तथाष्टमी दशम्येकादशीविद्धात्रयोदश्या चतुर्दशी भूतवि
द्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुंगवैः तथा च पुराणे नागविद्धां तु ये
षष्ठीमुपोष्यन्ती ह मानवः दृष्टिश्चैककलस्ता रातेषां नश्यन्ति सुव्रजेः
सगरेणाकृतं पूर्वं पंचम्यासह भारत हृतं पुत्रसहस्रं हि तस्माद्विद्धां न
कारयेत् कलाकाष्ठानिमेषोपियदिस्याद्दशरे हतं षष्ठा कृष्णां विहि मेंदु
सैवोपोष्या प्रयत्नतः स्कंदषष्ठी सैवोपोष्या तथा चोक्तं कृष्णाष्टमी स्कंद
षष्ठी शिवरात्रि चतुर्दशी एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् २१
ति षष्ठीनिर्णयः अथ सप्तमी सप्तमी नाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या युताष्टमी

सर्वेषु व्रतकार्येषु अष्टमी परतः शुभेति अथ ब्रह्मवैवर्ते सप्तम्याष्टमी ।
मिश्रात्वनिषेधः षष्ठ्यष्टम्योरिति वाक्यात् षष्ठीमिश्रा सप्तम्युपोष्या अच
लासप्तमीतु ब्राह्मपाठाद्भिन्नलग्नमुहूर्त्त मारभ्य षष्ठ्यान्तःकालव्यापिनीमा
न्या । अचलासप्तमी माघे स्नायन्नारांकितैंवरे नद्यश्चकर्दशीहो सामाय
स्नानादित्योदये । अचलासप्तमी माघशुक्लासप्तमी । अचलासप्तम्यां षष्ठ्या
समा । किन्त्वचलव्रतपक्षविषयं यदा पूर्वेद्युः षष्ठी पंचघटिकादिनांतरे
हयवशात्तु सप्तमी केनचिदपि वर्षे वर्षं वा शुद्धिकान्तदत्तयमारोतव
ष्टौ अरुणोदय एवं स्नानदानादिनियतकर्म कुर्वीत तिथुना विहिता
तिथ्यभावेपि स्वकालेऽनुष्ठेयं रामार्कोत्तके अभिधानात् इति सप्तमी
निर्णयः अथाष्टमी नाम एमी सप्तमीयुक्ता सप्तमीनाष्टमी युक्ता नव
म्यासहिता कर्त्तव्यादष्टमी सर्वदा बुधैः सप्तमीविद्धाष्टमी प्रतिषिद्धा वा
ष्टाधृयोरित्यनेन नवमी विद्धा विहिता एतच्च शुक्लपक्षाभिप्रायः तथाच
ह्ल:= शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या
परसंयुता उपवासेषु कार्येषु एष धर्मः सनातनः कृष्णपक्षे पूर्वविद्धैवोपो
ष्या तथाच कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परवि

शुक्लायाः

ति॰ चं॰ ध्यानकर्हिचित् इति स्मरणात् यत्राष्टक्तो पत्तैपरविद्धत्वमुक्तं तत्र दुर्गा।

८ ष्टमीव्यतिरिक्तविषयं। तथा च श्रावणी दुर्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी।

6 पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् इति वचनात् अष्टमीनवम्योः

युग्मं पक्षद्वयेपि शिवशक्त्योः शिवदैवत्ये महोत्सवः कर्तव्यः यथोक्तं

अष्टमीनवमीविद्धा नवमी चाष्टमीं तथा अर्धनारीश्वरप्रायः उमामाहे

श्वरी तिथिः अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महोत्सवः शिवशक्त्योः

शिवदैवत्ये पक्षयोरुभयोरपि अष्टपदुप्रकाशमजगच्छिन्नं धरणीभारहर

णहरेरिदं शुभदाष्टमी जन्मदिनं विभोर्मुनिवरोक्तिभिरेव विविधत्ते

किं तद्भगवतो जन्मदिनं श्रावणस्य कृष्णाष्टमी तथा विष्णुपुराणे

योगनिद्रां प्रति भगवानाह प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहा

निशि उत्पत्स्यामि नवम्यां च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि श्रावणोत्ति चान्द्रोमासो

पादानं प्रमाणभाराणवचनात् चैत्रमासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेहनि शुक्ल

पक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति शुक्लप्रतिपदेसमासादिः अग्निपुराणे

कनीयस्य यत्नेन सप्तमी संयुताष्टमी सा अस्तापि न कर्तव्या सप्तमी सहि

ता यदि

तथाच पद्मपुराणे पंचगव्यं यथ्यान्दुं नद्ग्राशं मघ ह्राषितं रविविद्धा तथा
त्यान्याते रोहिण्याप्युताष्टमी सप्तमीविद्धा ष्टम्युपवासेपि वेधः ति=
द्वितीयेह्निचंद्रोदयकालव्यापित्वोमष्टम्यां सत्यांविदितव्यः यदिपुन
द्वितीयदिवसेर्द्धरात्रव्यापित्येष्टमी नस्यात्तदा पूर्वोपोष्या यदुक्तं
विष्णुपुराणे कार्यविद्धापिसप्तम्यांरोहिणीसहिताष्टमी तत्रो
पवासंकुर्वीततिथ्यंतेचपारणां जयंती शिवरात्रिश्चकार्येभ
द्राजयान्विते कृतोपवासात्तिथ्यंतेतत्रकुर्यात्तुपारणां पाद्मेचव
वैः सप्तमीविद्धायांरोहिणीसहितायामष्टम्यामुपवासंविधायाप
द्वितीयाह्नितिथ्यंतेचपारणांविधीयते तेनतिथ्यंतेचपा
रणांकुर्वीतेति विधानान्न द्वितीयेह्निउपवासोनिरस्तः कारणांहि
कर्मसमाप्त्यर्थस्यभावः तस्करूपं तस्य भोजनसंकल्पस्यात्मकस्यो
पवासस्यसमापनंभोजनमेवभवति तदपिविहितत्वादुपवासस्या
पितिथ्यंतेप्राप्तोपलब्धिः कालोद्भवं तत्रांगलोपेनांगिनोलोपः
मुतांगस्त ४

ति॰ वं॰ तयावभाविष्ये एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनंदन सप्तजन्मकृता
७ त्पापान्मुच्यते नात्र संशयः तथा उपरांतरे सायमाद्ये तयोरह्नोः
सायंप्रातस्तु मध्यमे उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयं इत्यादि
वाक्यैर्द्वितीयस्योपवासस्यातिविधेरिति सिद्धः विष्णुरहस्ये प्राजा
पत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी मुहूर्तमपि लभ्येत सैवोपो
ष्या महाफला जयंती शब्दो रोहिण्यष्टम्यां योगे वर्तते न पुनः के
वलमष्टमीमात्रे उक्तं च रोहिणी च यदाष्टम्यां कृष्णपक्षे द्विजोत्तम
जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कले
का रोहिणी नृप जयंती नाम सा प्रोक्ता सा उपोष्या प्रयत्नतः वि
ष्णुधर्मोत्तरे मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्युक्तं हि लभ्यते अष्टमी रोहि
णी भेन युक्ता प्रायमुपोषिता अहोरात्रमित्यनेन अर्धरात्रयोगो
विवक्षितः वचनांतरेष्वर्धरात्रयोगदर्शनात् विष्णुरहस्ये रोहिणीस
हिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी अर्धरात्रे तु योगोयं तारापत्युदये सह

ति श्रद्धात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् तथा च अर्द्धरा
त्रेतु योगोयं रोहिण्यां भवति क्वचित् तामेवोपवसेन्नान्यामर्द्धरा
त्रेतुयोगतः अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलायां वा यदा भवेत् जयंती नाम सा यदा
प्रोक्ता सर्वपापविनाशिनी स्कांदे पूजयित्वाच्युतं कृसंप्राप्त्यर्द्धे
रोहिणीयुते तत्र व्रतपरो मर्त्यो नभस्य स्तत्तपोभवेत् अर्द्धरात्र
तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति ॥
पापं त्रिजन्मजं अयमभिप्रायः पूर्वदिने अर्द्धरात्रे रोहिण्यामष्टमीयो
गो द्वितीयादिने रात्रिप्रथमयामभाभिव्याप्याष्टमी वर्त्तते तत्राष्टमी
रोहिणीयोगः सहितामपि पूर्वां परित्यज्योत्तरामर्द्धरात्रकालाष्टमी रोहि
णीयोगरहितामप्युपवसेत् निष्पन्नरपारणां संभवेत् रात्रिप्रथमयामे वा
मध्ये तिथ्यंताभावात् तदुपरि पारणाकरणे दोषसंभवात् यदुक्तं
स्कांदे उपवासस्योभयतो न कुर्यान्निशि भोजनं बलात्पुरायं व्रतभ
वं परिलुंपंति कौंतेय ॥ १ ॥ तथा च रजनी हरं यावत् प्रवृत्तिः कर्म

ति॰ चं॰ रो॰ मतः पारणांतावदेवोक्तप्रमादान्नदिवापदि ७२ तिथिभांते॥
८ पारणांयदुच्यते तत्समेवाभिप्रायेण वचनांतरं याःकाश्चित्तिथ
8 यःप्रोक्ताः पुण्याःनक्षत्रयोगतः ऋक्षांतेपारणंकुर्याद्विनाश्र
वणारोहिणीम् ७२ रोहिण्यष्टमीवोपोष्यासत्यामपिरोहिण्य
भ्यंतरं पारणांकुर्यादिति कः पक्षः यदाप्युक्तकमयत्रापिन
रोहिणीयोगस्तदार्धरात्राष्टमीयोगेऽपवासः स्यात् अपरदि
नेतिथिछेदे पारणांभवति अत्राष्टम्येवप्रधानं ननुरोहिणी
तदुक्तसैवोपोष्या ननुतन्मात्रं तिथिभांतेपारणमिति म
ध्यःपक्षः सतीनक्षत्रे तिथ्यंते पारणामित्यपरपक्षः नपुनः स
त्यांतिथ्यौ नक्षत्रांते पारणां तथाच उपोषित्वाजयंतीन्तु ति
थिशेषेभुनक्तियः सपापोनरकेघोरे नयेद्वैस्वपितृन्दत्तमे
ति ७२ अष्टमीश्रावणं त्वितिरित्यंतसंग्रहे यदावउदयेकिंचिन्मा
त्राष्टमीरोहिणीयुक्ताऽपरिसकलानवमीवृध्याबुधवासरेसोमवा

रेवान्तदाष्टमीस्वल्पापिवोपोष्या यथोक्तं स्कंदपुराणे उदये चाष्ट
मी किंचिन्नवमी सकला यदि भवेदैवबुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयु
ता ७४ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभो: तथा च प्रेतयो
निगतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरै: यै: कृता श्रावणे मासि रोहिणी
संयुताष्टमी किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषत: किं पुन
र्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ७६ इति पद्मपुराणेऽपि
जयंती बुधवारे च सोमवारे यदा पुन: लभ्यंते दैवयोगेन सेवोपो
ष्या महाफला ७७ मुहूर्तेनापि संयुक्ता साष्टमी च फलप्रदा किं
पुनर्नवमीसंयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा तस्यां चेद् देवकीसूनोर्ज
यंतीसंभवं व्रतं कर्तव्यं वित्तवामेन तथा भक्तजनैरपि अष्टमीति व
भी यत्र तथा भवति रोहिणी त्रयाणां संगमो यत्र कृत्तिका तत्र न
संशय: ८० चंद्रोदये इत्यष्टमी रोहिण्यासंगमे यथा सकलापि
प्रशस्यते बुधसोमान्यतमयोगेपि स्वल्पापि रोहिणी प्रशस्य
ते

ति ॰चं॰प्राजापत्यं द्वितीये ह्नि मुहूर्त्तमध्यं भवेद्यदि तदर्द्धयामकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः
6
पुरा ०२ अकृत्वन्नरकं याति यावदिंद्राश्चतुर्दश अकरणे दोषश्रवणात्त
जयंतीनित्यत्वंतपतःकेवलाष्टमीमात्रेति इतिजन्माष्टमीनिर्णयः अ
थनवमीनिर्णयः नवमीपूर्वविद्धा ग्राह्या वस्वरंध्रयोर्युग्मवाक्यात् य
दाब्रह्मवैवर्ते अष्टम्यानवमीविद्धाकर्तव्याफलकांक्षिभिः नकुर्यान्न
वमीं तात दशम्यान्तुकदाचनेति नवमीनिर्णयः अथदशमी यथायोद
याप्रवृत्तापरात्रिप्रांतेएकादशीविद्धात्रयनवमीविद्धभत्यादिद्वितीयमुद
यंप्राप्नोतियो परिच्छेदमाह एकाग्राह्या यथोक्तं संपूर्णादशमीका
र्यापरया पूर्वयाथवा युक्तापितद्वितीयस्यादितिसापूर्वत्तोमुखी
यदात्वेकस्मिन् दिवसेउदयेयोगोनोलभ्यते तदादशमीनवमीविद्धा॰
कार्याफलकांक्षिभिः दशमीचैवकर्तव्यासदुर्गाद्विजसत्तमः इति द
शमीनिर्णयः अथैकादशीनिर्णयः तत्रएकादशीमाहात्म्यं एकाद
शीसमुत्पन्नेवह्निनापातकेधनं भस्मतां याति राजेंद्र अपिवर्षशतैर्यो
तोद्भवं

स्मि:

तावत्पापानि देहेस्मिंस्तिष्ठन्ति मनुजाधिपः यावन्नोपवसेज्जंतुः प

द्मनाभदिनं शुभं अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च एकादश्यु

पवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं मुक्तोकादश्युपवासेन गृहस्थानां नित्य:

तथा च वह्निपुराणे नित्यमुक्ता समाख्याता काम्या मोक्षमितिका स्मृता श्रु

क्लपार्श्वे सदा कार्या नित्या ज्ञात्वा संकटेष्वपि अथैकादशी निर्धारितेति

तथा नारदीये वराहपुराणे सर्वज्ञान निर्बंधे संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पु

नरेवता लुप्यन्ते द्वादशीं तस्मिन् उपवासः कथं भवेत् उपोष्ये द्वे

तिथी तत्र विष्णुप्रीतिपरायणैः उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत्

गृही अत्र नारदोक्ताभिप्रायः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे

वता: सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि एकादश्यैकादशी त्या

ज्या वृद्धि चित्रपर्यन्ते द्वादश्यां परतो भावे स्वैर्वैष्णवैः रिम्यते इत्यं

च वचनं एकादशी द्वादश्युत्तरवृद्धि विषयं वक्त्रीणि चित्रपाणीत्युक्तं

यदा षष्ठी घटिकादेकादशी दिनात्तरे वृद्धि घटिकामात्रं ततो यदि

त्रि·वं·त्रयोदशीं क्रियते येपि द्वादशीं न दैवोत्तरे पोष्या अप्यविद्धा निर्णयः नारदः
९ दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नर
10 कं व्रजेत् दशमीशेषसंयुक्ता गांधारी समुपोषिता तस्याः पुत्रशतं नष्टं तत्
युक्तां परिवर्जयेत् ब्रह्मवैवर्ते यैः कृता दशमीविद्धा विद्यामोहेन मानवैः
तेगता नरकं घोरं युगान्तेकेन सम्प्राभि इत्यादिवाक्यानां लोके प्रसिद्धत्वा
त्रयोदश्यां द्वादशी समुद्भवो विषयैर्द्दूष्यः कलाकाष्ठापि द्वादश्यां च ६ =
दिश्या दपरेहनि द्वादश्या द्वादशी हन्ति पूर्वविद्धाउपोषितेति प्रचेतस्मर
णात् तथा नानामुनिवचनानि च : यत्रैकादशी न स्याद्द्वादशी तत्
यगामिनी व्रतं तत्र कर्त्तव्यं वेधे दोषो न विद्यते विष्णुरहस्ये एकादशी
भवेत्कापि विद्धा दशम्या दूषिता यदि तिथिविद्धा दोषाय यत्नपुराणा येस्या
भवेत् द्वादशी स्वल्पमल्पापि यदि तस्यात्परेहनि दशम्याभिश्रितोपोष्या
महापातककारिणी कूर्मपुराणात् मुहूर्त द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यांत
पारमुने उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालको व्रतीत् एकादशी दशाविद्धा

परत्तो द्वादशी न वेत् अविद्धापि भवेद्विद्धा परतो द्वादशी यदि एकाद
शी दशाविद्धा परतोपि न वर्ज्यते गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदाति
थिः अस्यायमर्थः पूर्वदिने षट् घटिका दशमी दिनान्तरे तु पंच पंचा
शत् घटिका द्वादश्येव संभवेत् तृतीयदिने पारणार्थं द्वादश्यभावा
त् विष्णुर्दशम्याविद्धा किंच एकादशी षष्टिघटिकात्मिका सैव
द्वैकलामात्रात् तृतीयदिने पारणायां त्याज्या एवं षष्टीकलात्मकापाद
शम्याप्यविद्धैव त्याज्या उत्तरा चैवोपोष्येति एवं नानानिबंधलिखित
ग्रंथपर्यालोचनयेति दशमीविद्धैकादश्युपोष्येति सिद्धम् यदैव
न संसिद्ध्येदेकादश्यां तिथिक्षयं तत्र क्रतुशतं प्रोक्तं द्वादशी पारणे
यदि यान्येकादशी कलारहित शुद्धद्वादश्युपवास प्रतिपत्कानि वा
क्यानि काम्य द्वादश्युपवास विषयाणि तत्र त्रयोदशीदिने द्वाद
शी कला दर्शनेप्येकादशी कला तं तरा द्वादशी केवलोपवासी तानि
विष्णुरूपविनाने प्रादिसत्तं केवल द्वादश्युपवासस्तु एकादशीव्रतं ए

ति·वं·प्र॰ कामव्रतं तथाच मार्कंडेयः उपोष्या द्वादशी शुद्धा यावज्जीव व्रता॥
२२ न्विताः चक्रवर्त्तित्वमापन्ना भुक्त्वा भोगानसुखान्विताः तस्माद्भूपन
कर्त्तव्यं संदेहो द्वादशीव्रति विशेषफलदा प्रोक्ता द्वादशी पापना
शिनी व्रतएकादशीतुल्ला द्वयद्वादशीव्रतमस्तीत्यविरोधः द्वादश्य
पवासविधानं भगवन्नाम्न यदृश्यते भगवन्नाम्न्विर्द्धि एकादशी पारहा
यः स्यैद्वादशीमप्यवसंति तेषांहि धर्मः कश्चित्कोकिस्यतीति विरोधः यः श्रा
द्धकाले तु हरि भक्तशेषं ददाति पिंडं पितृदेवतानां तेनैव पिंडास्तिलैर्वि
मिश्रितैः कल्पकोटि पितरः सुतृप्ताः वैष्णवतत्वैर्द्यतेन श्राद्धकाले
तस्मान्नैरपद्भियन्ते इति एकादशीनिर्णयः अथ श्रवणाद्वादशी म
त्स्य पुराणे द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रे श्रवणं यदि उपोष्यैकादशी
तत्र द्वादशीमप्युपोषयेत् ब्रह्मांडे द्वादश्येकादिनेयाद्दृश्यते केशवो
संयुते उपवासद्वयंकुर्याद्विस्पष्टमाननतत्परः द्वादश्येकादशी सोम्य
श्रवणाच्चवतद्दैवं देवदुंदुभियोगोयं शतमखफलप्रदः सोमोबुधः॥
नदतत्रस्य संमान्त्रेपि कसेव पूज्या यथाह द्वादशीं श्रवणास्पृष्टाम्

एमाहृद्युतमास्मरत्ता नक्त्वासोनेन संपृक्तौ तावन्नैव प्रशास्यते वाराह

पुरभो एकादशीकृयोश्चैव द्वादशीमुपोषयेत् तत्वस्याविधिलोपस्या

दुभयोर्दैवतं हरिः विधिश्च पारणान्तं व्रतं तत्तेर्पं समाप्तौ द्विजभोजनं च क्षे:

समाप्तेव्रतैः सर्वैकुर्य्यान्नैव व्रतान्तरं समाप्तिश्च पारणेनैव तद्भावे

उपवासद्वयेऽक्रियमाणे सर्वव्रतस्यासमाप्तेर्विधिलोपं प्राप्नोति

सोऽप्येकदेवतात्वेन न विधिलोपः एकादशीमुक्तायां द्वादश्यां

प्रारम्भेकेनैवोपवासेन एकादश्युपवासो द्वादश्युपवासं सिध्यति।

यदत्वेकादश्यां पृथगुपवासः संपूर्णो नैव प्राप्नोति द्वादश्यां वक्ष्य

कृतदोपवासद्वयं कर्तव्यं तथा क्रमविधौ एकादशीमुपवसन्त्विता

उपवासद्वयं कुर्यादुभयोर्दैवतं हरिः द्वादश्यं चोदितं पारणादि

ष्वपि दृश्यते यामाद्यूर्ध्वं त्रिमात्रायाम् उपवासद्वयं भवेत् एतत्स्य

नित्यकाम्योपवासद्वयमपि नियमः पारणद्वादशीन् परं काम्यं एव

द्वादशीव्रतं स्वलक्षणं सर्वं वचनं व्रतद्वयेऽपि पूर्णं सर्वं प्राप्नोत्यसं

प्राप्यं

वराहवामनपुराणोक्तेः अशक्तस्य श्रवणद्वादशीव्रतमेवेति मन्तव्यं
१२ 12 न एकादश्युपवासस्यानित्यत्वेनैकस्मिन्नुपवासः असमर्थस्य
एकभक्तादिकं विहितं न द्वोपवासद्वयसामर्थ्यं प्रति किमुच्यते।
वोधाय नोपि एकमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् पूर्व
वासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयं द्वादश्युपवासादुभयोर्हरिदैव
तत्वात् काम्यं नित्यस्य बाधकमिति न्यायाच्चाशक्तस्यावश्यकं
इति पदं फलाहारपरं तत्र न त्वाशक्तस्य भविष्यपुराणे उपवा
सद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि प्रथमेह्नि फलाहारो नीराहारः प
रे हनि अत एव स्कान्दे उपोष्यैकादशीं मोहात्पारणां श्रवणे यदि
करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादश द्वादशीभवामिति उपवासाहं श्रवणा
द्वादशीं न तेदृश्यं रात्रेः प्रथमयामे श्रवणांहरिवासरे न दद्यात्पूर्वं
प्रवसेन्नात्र नित्य पारणां संकल्पपूर्वकस्य कृत श्रवणद्वादशीव्रत
स्य द्वादश्यां विद्यमानायां श्रवणां ते पारणामिति त्रेयं केवलमेका

दशम्युपवासिनः श्रवणद्वादश्यां योगोपि पारणे न दुष्यति द्वादशी-
लंघनेपि दोषश्रवणात् या काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्र-
नक्ष= योगतः नास्त्येव व्रतं कार्यं श्रवणद्वादशीं विना श्रवणद्वादशी-
व्रतं श्रवणामेकादश्यामपि भवतीति। अयं तु विशेषः श्रव-
णद्वादश्यां जनार्दनो नाम विष्णुः पूज्यते श्रवणैकादश्यां ज्य
वामनः याश्चातिथिभिर्न संयुक्ता या च योगेन तारकः मुहूर्तद्वय-
मात्रापि सा तु सर्वाघपरस्यते दशम्याविद्धोपवासो नार्हो
श्र= ऽयैकादशी श्रवणायोगादुपोष्यते इति श्रवणद्वादशीनिर्ण-
यः अत्र त्रयोदशी कृष्णपक्षे या त्रयोदशी सा परोष्या षष्ठ्य पौ
र्णमासी त्यादशः कृष्णपक्षे त्रयोदशी एताः परयुताः पूज्याः। ज्यां
पराः पूर्वेण संयुताः इति निगमवाक्यात् परश्चैव बहुलाद्
प्रत्युपेताः मान्या ॥ अन्यत्राः एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव
त्रयोदशी पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यावादिनस्यान्यपरेऽहनि इति त्र-
योदशीनिर्णयः

ति॰ च॰ अप्यचतुर्दशी द्वितीयोपोष्या कृष्णा पूर्वैव निशायुक्तं निशीथव्याप्तिमतानि
२२ शक्तयः मलम्भघत: अनतस्तस्याचतुर्दश्यां तस्यां तत्पूजनं भवेत् शिवरात्रिस्तु
विशेषः प्रदोषव्यापिनीग्राह्याशिवरात्रिंशिवप्रियैः रात्रौजागरणं यस्मा
त्तस्मात्तांसमुपोषयेत् कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीतथाशिवचतुर्दशी एताः पूर्व
युताः कार्यास्तिथ्यंतेपारणं भवेत् जन्माष्टमीरोहिण्यांशिवरात्रिस्तथै
व च पूर्वविद्धैव कर्तव्यातिथ्यभांतेवपारणं श्रावणीदुर्गानवमीतथाचदू
र्वाष्टमीतिथिः पूर्वविद्धाप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनं इत्यनेनत्रयोद
शीयुक्ताशिवरात्रिःपूर्वविद्धैवोपोष्या यदिद्वितीयदिनेदिनमध्येचतुर्द
श्यंतेपारणासंभवस्तदात्रयोदशीविद्धैवोपोष्यातान्यणोति नानावि
धवचनलिखितवचनान्नितथ्या प्रदोषव्यापिनीमत्वातिथिर्दर्शःस्त
तःपर उपोष्यासाप्रयत्नेननप्रदोषेयपर्यांकुरुः माघ्याशिवमतरदिनेहिरा
ज्ञत्नुपेतियोगं यदिपंचदशकं यथाप्रयुक्तानहिपालकार्यश्चिवस्यरात्रि
प्रियकाश्चिवस्य जैमिनिः मतस्मतातिथ्यैरंतःप्रदोषेयदिहपश्यते शिवरात्रि

स्तत्साद्ने याशिवसंतोषकामिराणी स्कंदपुराणे चतुर्दशीच दर्शश्चतकीभ

प॰ नैपदाभवेत्तत्रापवासकुर्वीतनचकामयुक्ते हति यामेस्तदेवै प्रैवसाभिये॥

नस्यरशोदुजनीमदेशसर्वस्मिन्व्रतमाचरेत् ग्रंथांतरे रामकौतुके चतुर्दशी

यदादेविद्दिनभुक्तिप्रमाणात: जागरशिवरात्रिस्यात्तिथि प्रराग्विक्त

दृशी ब्रह्मव्याख्यातत्वेवस्पष्टा दिवाभोजननाडरोधेतयस्यामुपोषिता

यांरात्रौवायपते सादिनैभुक्तिप्रमाणामित्युच्यते सायदाभवतितदा

निशिजागरेशिवरात्रिस्यादिति शिवलिंगपुराणे दर्शत्रियो दशीव्या

प्तांप्रदोषान्मभ्यांत्यजेत् भतप्रदोषिणीकुर्यादभावापारणेन चिता

वर्द्धमानपदेस्सर्वचिलिसप्तविंपंचनी घटिकात्रयोदशी दिनमध्येचतुर्दशी

शश्यतेपारणासंभवात् दर्शेचरात्रौभोजनप्रतिषेधात् उत्तरादर्शयोग

मज्ञाडपोष्या त्रिप्वंतेपारणासंभवात्त्रोपवसेत् अथच यदिद्वितीयदिने

दिनमध्येचतुर्दश्यते पारणासंभवस्तदात्रयोदशीविद्वैवोपोष्या नात्यथेति

यानितवचनानि पूर्वगात्रयोदशीरात्रेयाममात्रंचतुर्दशी उपोष्यासाप्रय

ति० २९ १४

द्भेनपरमं श्रेष्ठं वचनमब्रवीत् तिथिनामपि सर्वासामुपोष्यव्रतत्वापि रिणां ति

प्यंते पारणं कुर्याद्विनाशिवचतुर्दशीम् इत्यादिनिवाक्यात्तिजटाभस्मा

दिपशुपतिव्रतधारिविषयाण्येतानि इतिकालादर्शकादयः अप्रमाणानि तिंदे

मिथुराद्यः तस्मात् पंचरात्रीयातितमासिकचतुर्दशीनिर्णयोऽपि यं इति

शिवरात्रिनिर्णयः कार्तिकस्याशितेपक्षे चतुर्दशीविधरुद्दे स्नानमावश्य

ककार्यं नरैर्नरकभीरुभिः पक्षद्वये यदा पूर्वेऽह्नि पंचघटिकात्रयोदशी दिनांतरे

लयांतरे चतुर्दशी दर्शएव पंचपंचाशत् एवं त्रयोदशी मध्येऽपि अरुणोदये

स्नानं अरुणोदयदर्शिनिकायां स्नानियोनरः तस्याब्दिकभवोधर्मोपि श्य

तेवनसंशयः इति चतुर्दशीनिर्णयः अथदर्शीमा पूर्णिमासीतस्नानदान

देवार्चनादिप्रातःकालव्यापिनीग्राह्या अमावास्यापौर्णमास्योपरोपोष्ये

सावित्रीव्रतंरित्तायां यथोक्तंव्रह्मवैवर्ते भूतविद्धानकर्तव्या दर्शःपौर्णा

कदाचन वर्जयित्वामुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥ ४ ॥ इति तिथिचंद्रिकाख्या

तिथिनिर्णयः समाप्तः शुभमस्तु संवत् १७७६ सोम्यनाम संवत्सरे चैत्र शुक्ले ।

क्लेपंचम्यांभानौतन्नाह्निनेमाधवाभिधानेनालिखितोयंग्रंथः समाप्तिमगा
मत्॥ ॥नीलकंठपाठकस्येदंपुस्तकं॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥ ॥ ॥१० ॥२०॥प०१९

१५

15

ग्रं॰ जीवनरामव्यात्मारामस्येदं

इति तिथिचंद्रिका तिथिनिर्णयः समाप्तः

०=१०=२००१= पत्रे १५

पत्र सं॰ १ ४/१५ नं॰ १३१